

УДК 342.3:061.1:316.462(477)

DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2021-4.2>

О. С. Арсентьєва, кандидат юридичних наук,
доцент, декан юридичного факультету
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Г. В. Татаренко, кандидат юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри конституційного права юридичного
факультету Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

Г. А. Степанова, магістр права,
студентська голова Юридичної клініки Pro Bono
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА З ЮРИДИЧНИМИ КЛІНІКАМИ (на прикладі Юридичної клініки PRO BONO СНУ ім. В. Даля)

В умовах сьогодення проблематика клінічної юридичної освіти та практики є вельми актуальною для освітнього процесу й отримання практичних навичок здобувачами правничої освіти. Юридична клінічна освіта та діяльність сьогодні здійснюються за трьома традиційними напрямками: освітнім, науковим, правопросвітницьким, що дають змогу вирішити комплекс завдань, пов'язаних з індивідуальною професійною спеціалізацією та адаптацією майбутніх правників, підвищенням якості безплатної правової допомоги, проведенням наукових досліджень. У статті діяльність юридичних клінік розглядається з позиції забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності; проведення наукових досліджень, просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства та міжсекторальної співпраці, участі у проєктній діяльності та здійсненні адвокаційних кампаній із метою захисту прав та законних інтересів людини. Висвітлюються окремі проблемні аспекти ефективного здійснення роботи юридичних клінік: фінансування, стандартування діяльності клінік під час надання безплатної правової допомоги, форми та методи взаємодії юридичних клінік із представниками громадянського сектору, зокрема громадськими організаціями, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності, міжнародними та міжурядовими організаціями. У роботі здійснено акцент на уточненні уявлень про можливості та перешкоди у діяльності юридичних клінік під час реалізації соціальної, виховної, комунікативної, правопросвітницької, науково-дослідницької функції. Основою наукової статті є досвід взаємодії юридичної клініки PRO BONO СНУ ім. В. Даля (м. Северодонецьк) та громадської організації «Фундація «Жіноча ініціатива» щодо залученості студентів-клініцистів до адвокаційної кампанії щодо забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти в Луганській області, залучення до надання правових консультацій шляхом інтерактивних технологій, волонтерської роботи та участі у спільних грантових проєктах.

Ключові слова: юридична клініка, громадянське суспільство, безплатна правова допомога, адвокаційна кампанія, адвокаційні спроможності, правнича освіта, проєктна робота.

O. S. Arsentieva, H. V. Tatarenko, H. A. Stepanova. Interaction of civil societies organizations with legal clinics (on the example of the Legal Clinic PRO BONO of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University)

In today's conditions, the issue of clinical legal education and practice is very relevant for the educational process and the acquisition of practical skills by applicants for legal education. Today, legal clinical education and activities are carried out in three traditional areas: educational, scientific, legal education, which allow to solve a set of problems related to individual professional specialization and adaptation of future lawyers, improving the quality of free legal aid, research. The article considers the activities of legal clinics from the standpoint of ensuring the functioning of a holistic system of civic education and monitoring its effectiveness; conducting research, educational activities in the field of civil society development and intersectoral cooperation, participation in project activities and implementation of advocacy campaigns to protect human rights and legitimate interests. Some aspects of the effective implementation of legal clinics are covered: financing, standardization of clinics in providing free legal aid, forms and methods of interaction of legal clinics with representatives of the civil sector, including NGOs, public authorities, local governments, businesses, international and intergovernmental organizations. The emphasis is on clarifying the ideas about the opportunities and obstacles in the activities of legal clinics in the implementation of social, educational, communicative, legal education, research functions. The basis of the scientific article is the experience of interaction of

© О. С. Арсентьєва, Г. В. Татаренко, Г. А. Степанова, 2021

the legal clinic “PRO BONO” of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Sievierodonetsk) and the NGO “Women’s Initiative Foundation” on the involvement of clinical students in the advocacy campaign to ensure the rights of people with disabilities and low mobility groups to access qualitative higher and professional higher education in Luhansk region, involvement to provide legal advice through interactive technologies, volunteer work and participation in joint grant projects.

Key words: legal clinic, civil society, free legal aid, advocacy company, advocacy capabilities, legal education, project work.

Постановка проблеми. Сьогодні особливо велике значення у реалізації прав людини, формуванні сучасного правового і громадського світосприйняття має можливість створення об’єднання громадян, які є тією правовою конструкцією, яка покликана вирішувати найважливіші завдання суспільства у цілому і його індивідів зокрема [1].

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр. передбачала, зокрема, реалізацію таких завдань: включення до навчальних програм загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів курсів і тем із питань розвитку громадянського суспільства; запровадження підготовки в системі вищої та післядипломної освіти фахівців із менеджменту неурядових організацій; забезпечення надання методичної, консультативної та організаційної допомоги органам державної влади, органам місцевого самоврядування з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства, стимулювання наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства і міжсекторальної співпраці [2].

Проект Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 рр., схвалений КМУ 16 червня 2021 р., також стратегічними цілями вважає забезпечення функціонування цілісної системи громадянської освіти та моніторингу її ефективності; проведення наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства та міжсекторальної співпраці; проведення навчальних заходів щодо кращих практик міжсекторальної співпраці, взаємодії між інститутами громадянського суспільства, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб’єктами підприємницької діяльності; розроблення освітніх програм з управління інститутами громадянського суспільства для здобувачів вищої освіти тощо [3].

Відповідно до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні [4], основними стратегічними напрямами громадянської освіти є права освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов’язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівнях (реалізація права на участь). Окрім того, ст. 5 Закону України «Про освіту» говорить про те, що держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов’язаних із реалізацією особою своїх прав і обов’язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням надання юридичними клініками безоплатної правової допомоги та стандартам такої діяльності присвятили свої роботи В. Бігун, М. Вихляев, А. Галай, М. Козюбра, М. Ложук, Ю. Матвеева, С. Молібог, В. Молдован, Л. Пишна, М.І. Пашковський, Ю.М. Савелова та ін.

Але слід зазначити, що вкрай мало досліджень, присвячених іншим аспектам діяльності юридичних клінік: науково-дослідній, проєктній роботі, спільній діяльності з іншими представниками громадянського суспільства. Тому вважаємо за необхідне зупинитися саме на цих аспектах діяльності юридичних клінік.

Мета статті. На підставі аналізу українського та міжнародного законодавства, наукових досліджень, практичного досвіду правових аспектів взаємодії юридичних клінік із представниками громадянського суспільства, органами влади та місцевого самоврядування, міжнародними та міжурядовими організаціями здійснити аналіз проблемних аспектів науково-дослідної, аналітичної, грантової діяльності, можливостей залучення фінансування та поліпшення організаційних спроможностей юридичних клінік як представників інноваційного напряму розвитку правової освіти.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні правнича освіта в Україні потребує вдосконалення відповідно до стандартів та рекомендацій щодо якості освіти, ухвалених для Європейського простору вищої освіти. Міністерством освіти і науки України спільно з Міністерством юстиції України, проєктом USAID «Справедливе правосуддя» напрацьовано документи та рекомендації, які, на думку експертів, сприятимуть якісно новому розвитку правничої освіти. Зокрема, оприлюднено проєкт Концепції розвитку юридичної освіти, що була схвалена 14 квітня 2021 р. на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань освіти, основною метою якого є становлення в Україні європейської юридичної освіти, заснованій на системі мінімальних стандартів щодо освітньої діяльності, змісту та методики викладання правничих дисциплін, спрямованих на засвоєння студентами необхідного обсягу знань про правові доктрини, принципи, інститути і професійну етику, а також на формування у них професійних навичок та здібностей для самостійної практики тощо.

Одним із завдань Концепції є поєднання навчання здобувачів вищої юридичної освіти з діяльністю в юридичних клініках, а також із проходженням практичної підготовки, стажування тощо.

Одним із необхідних напрямів підготовки студентів-клініцистів є науково-дослідницький, який водночас виступає передумовою отримання навичок можливої педагогічної (викладацької) діяльності для здобувачів магістерського освітнього ступеня.

Здійснюючи практичну роботу щодо виконання завдань, які покладені на юридичну клініку, студенти акумулюють проблематику, аналізують практичні кейси, судову практику, вітчизняне та міжнародне законодавство, практику міжнародних судових установ, зокрема ЄСПЛ. Така діяльність дає змогу сформувати розуміння суспільних потреб та запитів щодо вдосконалення законодавства, систематизувати існуючі законодавчі прогалини та колізії, що, врешті-решт, призводить до розуміння необхідності здійснення науково-дослідної роботи.

Така робота може мати вигляд наукової публікації, магістерського дослідження, майбутнього дисертаційного дослідження, адвокаційної кампанії, аналітичного звіту тощо. Робота та навчання у юридичній клініці обов'язково містить творчий та науковий складники, які спрямовані на самостійне вивчення і освоєння навчального та прикладного матеріалу, розвиток аналітичного мислення, нестандартних підходів до вирішення ситуацій, широке застосування різноманітних методик задля досягнення результатів.

На думку В.С. Бігуна, «...юридична (правнича) клініка – це спеціальна установа, що надає правову допомогу зазвичай малозабезпеченим особам та/або проводить науково-дослідну роботу; та водночас – форма навчання майбутніх правників професійних знань і навичок, здійснювана під керівництвом наставника-юриста в такій установі. У зв'язку із цим юридична клініка виконує навчальну (поєднання теорії і практики, вироблення навичок: професійного спілкування, консультування, написання документів тощо), соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста у здійсненні соціальної справедливості), науково-дослідну (проведення досліджень), благодійницьку (діє *pro bono* – надання безоплатних юридичних послуг) та інші функції» [5].

На думку А. Галає, юридичні клініки в Україні є своєрідними організаціями, які, виконуючи спільні завдання, притаманні одночасно державі і громадянському суспільству, за своєю об'єднаною сутністю все ж є більшою мірою організаціями громадського сектору [6, с. 263].

М. Лоджук вважає, що призначення юридичної клініки полягає у переслідуванні двох основних цілей: освітньої (набуття студентами практичних навичок у процесі надання правової допомоги) та соціальної (надання такої допомоги на безоплатній основі тим, хто не може звернутися за платними правовими послугами). При цьому освітня ціль діяльності юридичної клініки є головною, що зумовлено причинами (передумовами) зародження самої ідеї використання юридичних клінік у навчальному процесі підготовки юристів [7, с. 54].

Погоджуючись з вищезазначеними авторами та усвідомлюючи, що провідною функцією юридичної клініки є її освітня функція, вважаємо, що юридична клініка водночас має бути ефективною платформою для обміну думок, генерування ідей, об'єднання зусиль для реалізації суспільно корисних ініціатив, формування осіб зі стійкою громадянською позицією, здатних до залучення до формування державної політики та вирішення проблемних запитів у власних громадах.

Ще одним позитивним чинником на користь співпраці організацій громадянського суспільства та юридичних клінік є прикладна прагматична проблема – фінансування юридичних клінік. Зараз клініка як структурний підрозділ вищого навчального закладу може отримувати фінансування «...за рахунок коштів вищих навчальних закладів, грантів міжнародних та українських організацій, благодійних внесків громадян і організацій та інших джерел, не заборонених чинним законодавством України» [8]. Незважаючи на широке застосування у діяльності закладу освіти грантової проєктної роботи, системи грантової підтримки клінічної діяльності немає. Варіантом виходу із ситуації може стати створення на базі юридичних клінік некомерційних організацій, які вже могли б мати кілька джерел фінансування, або тісна співпраця з такими організаціями.

Практика фінансової допомоги юридичним клінікам із боку організацій громадянського суспільства у здійсненні наукових досліджень та тренінгових програм є поширеною у країнах Європи. Наприклад, у Великій Британії у 1994 р. «...було створено Організацію клінічної юридичної освіти (CLEO), яка проводить щорічні загальнодержавні заходи з розвитку юридичної освіти і впровадження методів юридичної клінічної освіти, здійснює активну роботу на загальноосвітніх форумах GAJE, публікує міжнародний журнал (International Journal of Clinical Legal Education), надає фінансову допомогу» [9, с. 42–43].

Організаційною формою відносин між юридичною клінікою та громадськими організаціями може бути підписання меморандуму про співпрацю, у рамках домовленостей за яким можуть проводитися усі види діяльності, передбачено положення про юридичну клініку та здійснюватися підтримка ініціатив студентів юридичної клініки.

Як успішну практику спільної роботи юридичної клініки та громадської організації з метою проведення адвокаційної кампанії пропонуємо огляд досвіду співпраці Громадської організації «Фундація «Жіноча ініціатива» (м. Северодонецьк, Луганська область, Україна) та Юридичної клініки PRO BONO

(Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля (СНУ ім. В. Даля), м. Сєвєродонецьк, Луганська область, Україна) у сфері реалізації спільних проєктів, залучення здобувачів освіти до волонтерської діяльності щодо створення інноваційних методів консультування, проведення адвокаційної кампанії щодо забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти на території Луганської області, проєкт «Електронний правовий офіс»; залучення до проєкту HeForShe University Tour. Як приклад можна навести фільм-есе «Портрети жінок-правозахисниць» та проведення циклу соціальних ігор на гендерну тематику «Бути жінкою», що відбувалися за безпосередньої участі волонтерів-клініцистів.

Одним із перших великих спільних успішно реалізованих проєктів став проєкт зі створення платформи «Електронний правовий офіс», що передбачав online-консультування для громад, які є віддаленими або знаходяться у «сірій зоні», на лінії розмежування та потребують швидкого доступу до інформації та невідкладного вирішення питання. Окрім того, на меті було залучення активних членів громади, у тому числі студентів-юристів, із метою їх підготовки для ефективної роботи у власних громадах. Власне результатом проєкту стало технічне створення такої платформи студентами юридичного факультету, клініцистів, її наповнення та відстежування питань, які надходять. Приємним є те, що проєкт діє й зараз та активно використовується юридичною клінікою під час реалізації усіх її напрямів діяльності, у тому числі освітньої та правопросвітницької.

Другим прикладом взаємодії стала спільна робота ГО та волонтерів Юридичної клініки під час проведення адвокаційної кампанії щодо забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти в Луганській області, розпочата у межах Менторської програми для підсилення адвокаційних спроможностей організації громадянського суспільства, реалізованої Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) у рамках Проєкту «Ініціатива секторальної підтримки Громадянського суспільства України», який утілюється спільно з ICAP «Єднання» та Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД).

Власне запит на участь у цій програмі та проведення дослідження було ініційовано зверненнями абітурієнтів, студентів, представників громадянського суспільства, що є носіями інтересів відповідних цільових груп – осіб з інвалідністю, маломобільних груп населення щодо забезпечення їхніх прав на доступ до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти. Окрім цього, ще одним чинником на користь участі у проєкті стало проведення соціального експерименту щодо архітектурної доступності території біля СНУ ім. В. Даля для осіб з інвалідністю, маломобільних осіб, що було ініційоване та проведене представниками юридичної клініки і спрямоване на зміну ставлення місцевої громади до людей з обмеженими фізичними можливостями, визнання їх рівності з іншими членами суспільства та права на повноцінне життя, яке забезпечується створенням реальних умов для доступу до вищої освіти та соціальної інтеграції. Експеримент полягав у тому, що волонтери сіли на візки та за участі особи з інвалідністю та матері з маленькою дитиною в колясці протягом години переміщалися територією біля навчального і лабораторного корпусів СНУ ім. В. Даля та університетським парком, і наносили на мапу об'єкти, які стали нездоланими бар'єрами на їхньому шляху.

Усі звернення, результати соціального експерименту були акумульовані представниками ГО «Фундація «Жіноча ініціатива», що займається захистом освітніх прав, та представниками юридичної клініки, що дало змогу чітко сформулювати мету адвокаційної кампанії щодо забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти в Луганській області – виявлення проблем, аналіз та розроблення рекомендації щодо їх подолання (у тому числі надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства), пов'язаних із відсутністю ефективного доступу для людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до якісних освітніх послуг, які надаються закладами вищої освіти та фахової передвищої освіти, та інфраструктурних об'єктів, пов'язаних із цим.

Результатом дослідження став «Аналітичний звіт щодо забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти на території Луганської області», що містить моніторинг та рекомендації щодо подолання зазначених проблем [10].

Волонтерами, студентами-клініцистами спільно з представниками ГО у межах дослідження було розроблено та проведено два опитування, спрямовані на залучення різних категорій осіб, – власне осіб з інвалідністю, які мають намір вступати до закладів вищої та фахової передвищої освіти, та опитування викладачів та здобувачів освіти, працівників закладів вищої та фахової передвищої освіти щодо визначення стану забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти на території Луганської області, що дало змогу подивитися на питання реалізації права на освіту та проблему доступу до освіти з різних точок зору та залучити до опитування більшу кількість осіб. Програми опитувань складені з урахуванням принципів необов'язковості спеціальних знань респондентів та включення такої кількості запитань, щоб концентрація уваги респондента залишалася максимальною від початку до кінця опитування.

Опитування відбувалося через мережу Інтернет. При цьому використовувалася індивідуальна анкета у Гугл-формі, що заповнювалася особисто респондентом, або консолідований опитувальний лист, у якому відповіді респондента занотовувалися інтерв'юером у тих випадках, коли у респондента немає технічної можливості власноруч заповнювати анкету. Зокрема, опитувальний лист використовувався у разі фізичної неможливості респондента заповнити анкету через мережу Інтернет.

Друге опитування «Доступ до освітніх послуг осіб з особливими освітніми потребами» спрямоване на осіб з особливими освітніми потребами щодо визначення їхніх освітніх потреб та реалізації можливостей щодо отримання вищої освіти. Анкета містить двадцять п'ять питань, які стосуються ідентифікації особи, ступеня інформованості осіб з особливими освітніми потребами з умовами вступу, умовами перебування у закладі освіти, моделями надання освітньої послуги людям з інвалідністю та маломобільним верствам населення.

У ході опитування респондентам були запропоновані питання щодо залучення людей з особливими освітніми потребами до навчання у закладах освіти. Так, було запропоновано питання щодо додаткових вимог до освітньої діяльності та можливості його сприяння поповненню лав студентів за рахунок осіб з особливими освітніми потребами. Було запропоновано декілька варіантів відповіді та надано можливість надання декількох відповідей. Результати були надані такі: 181 особа (63,1%) відзначає важливість наявності спеціального супроводу (сурдоперекладач, тифлопедагог, тьютор), 141 особа (49,1%) вважає за необхідне внесення корегувань до методичного забезпечення курсів, 138 осіб (48,1%) говорять про роботу за адаптованими освітніми програмами, 124 особи (44,9%) відзначають важливість формування сприятливого мікроклімату у студентських групах і педагогічному колективі, 103 особи (35,9%) наголошують на додатковій психолого-педагогічній підготовці викладачів, 79 осіб (27,5%) до додаткових вимог відносять розвиток дистанційних форм навчання, по одній особі дали відповіді, які, по суті, говорять про додаткові фінансові витрати та необхідність фінансування. Щодо питання про створення умов у закладі освіти для залучення широкого контингенту осіб з особливими освітніми потребами було запропоновано декілька варіантів відповіді. Так, 207 осіб (71,4%) вважають найважливішим створення доступного освітнього середовища (пандуси, ліфти, переобладнання туалетів, їдалень, аудиторій), 158 осіб (54,5%) говорять про оснащення спеціалізованою технікою та комп'ютерами, 134 особи (46,2%) наголошують на залученні спеціалізованого технічного складу працівників, 127 осіб (43,8%) вважають за необхідне створення медичних кабінетів і збільшення медперсоналу, 104 респонденти (35,9%) відзначають важливість підвищення кваліфікації викладачів, 98 осіб (33,8%) говорять про необхідність внесення корегувань до навчально-методичне забезпечення, 78 опитаних (26,9%) наголошують на введенні до штату спеціальної групи тьюторів і 33 особи (11,4%) не вважають за потрібне створення спеціальних умов.

Заклади вищої освіти надають освітні послуги здобувачам освіти з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності, рекомендацій індивідуальної програми реабілітації, яка враховує нозологію студента; із застосуванням особистісно орієнтованих методів навчання; індивідуальних навчальних планів для таких студентів.

Під час розроблення опитування була сформована низка питань щодо використання інструментів (педагогічних, технічних тощо) у процесі викладання для осіб з особливими освітніми потребами. Так, відповіді на питання щодо наявності додаткових матеріалів до лекції у разі необхідності для осіб з особливими освітніми потребами надано такі: 121 особа (41,9%) надала позитивну відповідь, 35 осіб (12,1%) – негативну, 133 особи (46%) не можуть дати відповідь. Щодо наявності субтитрів для відеолекції або певного відеоряду, що пропонуються на курсі, чіткості та зрозумілості процедури та критеріїв оцінювання для осіб з особливими освітніми потребами маємо такі відповіді: 74 особи (25,9%) та 85 осіб (29,6%) відповідно відзначають наявність таких інструментів, 81 респондент (28,3%) та 40 (13,9%) відповідно надали негативну відповідь, 131 особа (45,8%) та 162 особи (56,4%) відповідно не змогли надати відповідь. Питання щодо можливості виникнення додаткового навантаження та почуття тривожності в осіб з особливими освітніми потребами у разі встановлення викладачем жорстких строків виконання завдань має такі відповіді: 79 респондентів (27,3%) погоджуються з тим, що таке почуття може виникнути, 46 осіб (15,9%) вважають, що не може, 164 особи (56,7%), говорять про відсутність думки щодо цього питання. На питання надання особам з особливими освітніми потребами альтернативних (індивідуальних) занять чи вправ в онлайн-режимі 99 (35,2%) респондентів відповіли позитивно, 25 осіб (8,9%) дали негативну відповідь, 157 осіб не змогли відповісти на питання, що становить 55,9%.

Досить суперечливими є результати опитування щодо збільшення кількості осіб з особливими потребами у закладах вищої освіти/закладу фахової передвищої освіти. 232 особи (77,9%) позитивно або швидше позитивно ставляться до залучення цієї категорії осіб до освітнього процесу. Водночас 19 осіб (6,4%) ставляться до цього негативно або швидше негативно, 33 особи (11%) узагалі не задумувалися про це, а 14 осіб (4,7%) не змогли відповісти на це питання.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати та презентувати аналітичний звіт на Всеукраїнській науково-практичній конференції аспірантів, студентів, молодих науковців «Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні», де відбулося його жваве обговорення за участі

представників громадськості, Урядової уповноваженої з прав осіб з інвалідністю Тетяни Баранцової, студентства, представників юридичної клініки тощо. Водночас пропозиції, сформовані у звіті, були використані під час обговорення та прийняття «Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 р.».

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що діяльність юридичних клінік є багатоаспектною, клініки виступають важливим елементом отримання практичних навичок студентами-правниками, мають суттєвий соціальний ефект через надання безоплатної правової допомоги, проведення просвітницької діяльності, підвищення рівня правової культури. Із метою підсилення ефективності роботи клінік необхідними є вдосконалення механізмів фінансування клінік, стандартів роботи клінік, розвиток організаційних спроможностей шляхом партнерської діяльності з організаціями громадянського суспільства, участі у проектній роботі тощо.

Список використаних джерел:

1. Пишна Л.Г. Громадянське суспільство: поняття, ознаки, структура і принципи (цивільно-правовий аспект). URL: <https://sworld.com.ua/simpoz4/136.pdf>.
2. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text>
3. Розроблено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/rozrobleno-nacionalnu-strategiyu-spriyannya-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukrayini-na-20212026-roki?fbclid=IwAR22qxfJcVx5M9K_fwRnZWtlyhBH4Z9ddXqlTrf1E-gQ8x7TOI28demGi9I (дата звернення: 27.07.2021).
4. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження КМУ від 03 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>.
5. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. Київ : Юстініан, 2006. С. 70.
6. Галай А.О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління : монографія. Київ : КНТ, 2015. 408 с.
7. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 328 с.
8. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ МОН України від 03.08.2006 № 592. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. С. 417. Ст. 2365, код акта 37146/2006.
9. Галай А. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та у деяких інших країнах світу. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 39–48
10. Аналітичний звіт щодо забезпечення прав людей з інвалідністю та маломобільних груп населення до доступу до отримання якісної вищої та фахової передвищої освіти на території Луганської області. URL: https://drive.google.com/file/d/17stm-nxfv0xGm4QHqItOM-4lNnBCZm_x/view?fbclid=IwAR3W8YclSv3aAUZJEsoJolbvbvSsrlyfYbBREnfR_h5CK5V5GjHyn18IEKME.